

ISSN № 2312-0665

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

**Збірник наукових праць
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди**

Випуск 46

Харків 2017

РИБАЛЬСЬКИЙ ХРОНОС В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Зіставлення власне лінгвістичних характеристик рибальських етимонів з історико-археологічними даними допомогло встановити, що етимологія назв ручного риболовства походить зі звуконаслідувальних вигуків, а етимологія назв настролювальних рибальських знарядь — із хронології історичних етапів винайдення людством відповідного матеріалу для виготовлювання накінецьників. Етнографічний матеріал засвідчив, що в семантичній структурі досліджених назв протиставляються факультативні семи 'каламутна вода' і 'прозора вода'. Ця дихотомія відбиває принципову різницю постання цих стародавніх способів рибальства.

Ключові слова: рибальство, етимон, хронологія, діалектні назви, семантична структура, мотивація.

Меняйло Р. В. Рыболовный хронос в украинском языке. Сопоставление собственно лингвистических характеристик рыболовных этимонів с историко-археологическими данными помогло установить, что этимология названий ручной ловли рыб происходит от звукоподражательных возгласов, а этимология названий накальвающих рыболовных орудий — из хронологии исторических этапов изобретения человечеством соответствующего материала для изготовления наконечников. Этнографический материал засвидетельствовал, что в семантической структуре исследованных названий противопоставляются факультативные семы 'мутная вода' и 'прозрачная вода'. Эта дихотомия отображает принципиальную разницу в происхождения этих древних способов рыбной ловли.

Ключевые слова: рыболовство, этимон, хронология, диалектные названия, семантическая структура, мотивація.

Minyailo R. V. Fishing chronos in the Ukrainian language. The relevance of the study is caused by necessity to follow up the realization of the peculiarities of the ancient fisheries in the language world of the Ukrainians.

The aim of the study is to identify the motivation and chronical depth of etymons lexical-semantic groups 'Names associated with fish catching by hands' and 'Names of fishing tools, which were used for catching the fish by spear (spearing fish)'.

The oldest methods of fishing were noninstrumental — the fish were caught by hands. The Ukrainian dialects retain the names of this fishing methods: e.g. лапа вка, мацуни etc.

V. M. Illich-Svitych suggested that the oldest meaning of the lexical reconstruct *ap'a is the specific meaning 'the flat part of hand, leg' (= 'palm, foot'), which were retained in Nostratic languages (Semitic, Hamitic, Indo-European and Uralic languages). According to etymologists the proto-slavic lapati 'to grab, to catch', lapiti 'to grabbed, to caught' closely connected to the onomatopoeic exclamation lap.

The semantic structure of the word *остень* keeps the primary motivation: the part of instrument made with animal bone (bones). This conclusion is proved by the dialect lexicon of the Ukrainian language.

Thus, the comparison of actually linguistic characteristics of the fishing etymons with the historical and archeological data about territorial spreading and possible time of emergence fishing artefacts helped to identify that the etymology of ancient names of fishing tools (for catching fish by hand) derives from onomatopoeic exclamations, and the etymology of names of tools for spearing fish relates to chronology of historical periods of creation the appropriate materials for producing the spear heads (tips).

Dichotomy 'muddy water' and 'clear water' in the semantical structure of studied names reflects the fundamental difference between the occurrence of these ancient ways of fishing.

Key words: *fishing, etymon, chronology, dialect names, semantical structure, motivation.*

До початку формування хліборобських цивілізацій важливу роль у життєзабезпеченні відігравали привласнювальні галузі господарства – рибальство, мисливство, збиральництво [2, с. 90]. На території сучасної України рибальському промислу як засобу існування сприяли першооснови, коли за переконливим висновком Г.П. Півторака 10 – 8 тис. років тому (в епоху мезоліту) сформувалися географічно-ландшафтні зони й у річках водилися лососі, вирезуби, судаки, соми і форель [11, с. 7]. Розвинене ж рибальське господарство у предків українців можна датувати щонайпізніше VI тис. до н. е. (у часи неоліту), про що свідчать артефакти з розкопок стоянок сурської культури (у степовому Подніпров'ї та західному Приазов'ї) – кам'яні грузила, кістяні гачки й гарпуни [6, с. 9-10].

У період енеоліту наші пращури вдосконалили свій рибальський реманент, замінивши деякі знаряддя, виготовлені «з кісток оленя, косулі, кабана» [2, с. 94], мідними виробами. Відомий дослідник етногенезу східних слов'ян Г.П. Півторак зазначає, що на Наддніпрянщині протягом усього III тис. до н. е. численні, переважно мисливсько-рибальські племена дніпро-донецької культури контактували зі трипільськими племенами, які вже мали мідні рибальські гачки, одержані через обмін з Кавказу й Балкан [11, с. 11-12].

Видається цілком очевидним і те, що до створення людиною перших рибальських знарядь були різні способи ловлення риби руками. Більшість з них дійшли до сьогодення, витримавши конкуренцію зі хронологічно пізнішими й технологічно досконалішими способами рибальства – биття риби остями, улаштування для неї різноманітних пасток тощо.

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю простежити реалізацію особливостей стародавнього рибальства в мовній картині українців. Сягнути історії формування рибальського промислу допоможе власне лінгвістичні джерела – етимологія назв, якими позначено найдавніші на наших теренах артефакти рибальської сфери.

Звідси випливає мета розвідки – установити мотивацію і хронологічну глибину етимонів, що входять до складу лексико-семантичних груп «Назви, пов'язані з ловленням риби руками» і «Назви настромлювальних рибальських знарядь».

Аналізуючи послідовність виникнення рибальських реалій, логічно стверджувати, що найдавніші способи рибальства були незнаряддеві – рибу ловили руками. Українські діалекти зберігають численні назви на позначення цього способу риболовства: *лапівка* 'ловля риби руками' у буковинських говірках [14, с. 252], *мацуни* 'ловля риби голими руками під камінням' у говірках Могилівського Придністров'я [7, с. 86], *печеркувати* 'ловити руками раків, рибу в підмивах берега тощо' в поліських говорах [8, с. 158]. Найвищий рівень узагальнення, еволюцію до стійкої професійної словосполуки

бачимо на прикладі вислову *ходіти на лапівку* ‘займатися ловленням риби руками’ («*Вчара з дідом ходіли на лапівку і наловили сілу ріби*») [14, с. 252], який є гіпонімом загальноукраїнського *ходити на рибу*.

В оповіданні І.Я. Франка «Як Юра Шикманюк брив Черемош» (тут і далі цитую за виданням 1923 року – Р. М.), коли судовий ад’юнкт вимагає від корчмаря Мошка пстругів на вечерю, корчмар відповідає: «... *Нема пстругів у наших Черемоші. Вибили кльоци, а що було решта, то вилапали Гуцули*» [16, с. 52]. Вустами героя свого твору великий знавець рибальського промислу гуцулів Іван Франко відтворює стійкі словосполучення *бити рибу* [остями] і *лапати рибу* на позначення цих стародавніх способів привласнювального господарства.

В.М. Ілліч-Світич припустив, що найдавнішим значенням лексичного реконструкта *lap’a є конкретне значення ‘плоска частина руки, ноги’ (= ‘долоня, ступня’), збережене ностратичними семітохамітською, індоєвропейською й уральською мовами [5, с. II, 25]. Праслов’янське lapati ‘хапати, ловити’, lapiti ‘схопити, спіймати’ етимологи передовсім виводять зі звуконаслідувального вигуку *lap* [4, III, с. 193]. У діяхронічному аспекті такий мотиваційний зв’язок підтверджують і діалектні назви риб, зокрема праслов’янський діалектизм *ласкірь* (*laskury ← *laskati) [9, с. 212], тобто той, який «ляскає» по воді. У східнословобожанських і східнополіських говірках словом *шляпак* («шльопає» по воді) можуть називати відповідно будь-яку велику рибу (від 2 кг і більше) і породу риби – товстолобика (Hyporhthalmichthys molitrix), у південночернігівських говірках *чопак* ‘велика риба, більше 2 кг, яка голосно «чопає» по воді’ [Картотека автора]. Звуконаслідувальний елемент в етимонах багатьох рибальських назв виконує надважливу функцію розрізнення сили удару або частоти ударів по воді, пор. у нижньонаддніпрянських говірках *дрьохати* ‘викидатися з води вночі або ж удень перед дощем’ і *чокуваті* ‘про дрібну рибку, яка, рятуючись від переслідування щуки, то вистрибує з води, то знов пірнає, видаючи при цьому звуки «чок», «чок»’ [17, I, с. 300; IV, с. 219].

Схожість тілобудови риби з формою людської долоні та її здатністю (що більш важливо!) утворювати певний звук на поверхні води відбито в діалектних відповідниках іхтіологічної номенклатури. Так, іхтіоном *баламут* ‘скупбрія, *Scomber scomber L.*’ етимологи трактують як запозичення з турецької мови (palamud ‘вид риби’), яке своєю чергою походить від нгр. παλαμίδα ‘тунець’, пов’язаного з гр. παλαμη ‘долоня’ [4, I, с. 124].

Імовірно, ручне риболовлення віддавна мало різну специфіку й ареальні особливості. Один зі способів передбачає застосовувати під час рибальства, крім рук, ще й ноги, якими рибалка каламутить воду. Українські діалекти зберігають взаємозалежні семи ‘верхні й нижні кінцівки людини’ ↔ ‘каламутна вода’ ↔ ‘засліплена риба’ в семантичній структурі рибальських професіоналізмів: гіперонім *колотіти рибу* ‘спосіб ловити рибу, який полягає в тому, що воду на місці ловлення бовтають доти, доки в ній не задихнеться риба, яку потім виловлюють руками’ в середньополіських говірках [8, с. 101] і гіпонім *колотіти вуюнів* ‘каламутити воду, щоб було легше

спіймати в'юнів, які стають «незрячими» в західнослов'янських говірках [Картотека автора].

Гіпоконцепт *мутна (каламутна) вода* корелює з концептом РИБА в межах варіантів відомого фразеологізму *ловити рибу (рибку) в каламутній воді* [15, с. 83] або у *мутній воді риб[к]у ловити (вудити)* [13, с. 449] «мати вигоду з чого-небудь, користуючись із неясності обставин, чиїхось труднощів». Серед різних способів мотивації цього фразеологізму дослідники пропонують такий: прототип вислову – давньогрецький зворот «ловити вугрів», оснований на тому, що вугрів можна спіймати лише в мутній воді [1, с. 509]. Тому можна припустити, що фразеологізми цього універсального образу просто вперше зафіксувала давньогрецька література, а в усному мовленні багатьох етносів вони функціювали й раніше, передаючи первісний спосіб ловлення риби нашими пращурами.

І досі залишається актуальним установлення етимологічних зв'язків назв перших рибальських знарядь настромлювального типу. Спосіб полювання з ними на велику рибу майже не відрізнявся від способу полювання на великого звіра.

Вірогідно, від праслов'янського *ostь* із первісним значенням «кістка» [4, IV, с. 230] в давньоукраїнській мові утворено назву *остень, остень* «гостряк, ріг; колючка, жало; гостра палиця», якій відповідає сучасний український термін *остень* «риболовецьке знаряддя, схоже на вила» [Там само: IV, с. 229-230]. Семантика цих назв у діахронічному розвитку свідчить, що наші предки спочатку впольовували рибу палицею з накінечником із кістки (кісток) тварини, а з винайденням заліза – відповідно з металевим накінечником з одним, двома або трьома зубцями. Отже, семантична структура слова *остень* зберігає в собі первинну мотивацію: частина цього знаряддя зроблена з кістки (кісток) тварини. Цей висновок підтверджує діалектна лексика української мови. Так, у лемківських говірках назва *бсты* означає «ості, риб'ячі кістки» [10, с. 219], а в буковинських говірках упадає в око формальна схожість назв *бста* «риболовецьке знаряддя, остень» і *кбста* «кістка» (із ремаркою *застаріле слово*), пор.: *Нимá риби биз кбсти, а чоловіка биз збости* [14, с. 369, 226]. Етимологію чеського лінгвіста В. Махека, який уважав саме значення «кістка» первісним для праслов'янського архетипу *ostь* і відповідно витлумачив його як продовження індоєвропейської назви кістки, історики мови підтверджують також тим, що в слов'янських мовах у «кістковій» семантиці переважає м'ясна кістка (тобто гостра!) або *гострий кінець* кістки [3, с. 72].

Приклади мовлення, якими укладачі діалектних словників ілюструють тлумачення лексеми *ости (ості)*, дозволяють, крім опису форми знаряддя, «побачити» сценарій цього стародавнього способу риболовства. Зі «Словника поліських говорів» П.С. Лисенка дізнаємося, що *бсти (збсти)* – це залізне знаряддя у вигляді палиці з зубцями на кінці для забивання й ловлі риби, переважно шук. А фрагмент мовлення діалектоносія засвідчує важливий факт – цим рибальським знаряддям рибу б'ють на міліні, куди вона виходить нереститись: *Шчўка йак у нёрест, то ви'хóд'т' на траву і качáйец'а, ви'хóд'т' на одм'ёл'; тод' і ййй' бйўт' бс'т'ами'* [8, с. 58]. Те, що рибу б'ють

остями переважно під час нересту, засвідчують і південно-західні діалекти української мови, зокрема мова русинів: *Петру́гы на терло́ прихóдять горі́ рікòв тай тогд́ы си їх б́іє остáми* [12, II, с. 57]. Неглибока вода дозволяє рибалці побачити рибу і краще приборкати її. Усі деталі такої боротьби чудово передав І. Франко у згаданому вище оповіданні: «*Головатиця не переставала кидати собою та крутитися при Юрових ногах, поки Юрі нарешті таки не вдалось налпати рукою на деревляний держак ости, що обома залізними зубами була вбита в хребет головатиці. Юра був старий практик і вірно догадався, що якийсь недосвідний рибак мусів зранити сю рибу, та не зумів удержати її. Може не встиг добре притиснути її вістю до дна, а може не надіявся такої штуки*» [16, с. 44].

1899 року вийшов друком перший том праці визначного етнографа В.О. Шухевича «*Гуцульщина*», де вчений надзвичайно докладно описав особливості виготовлювання деталей рибальських остів, а також різновиди цього знаряддя. Для «*звичайних остей*» рибар «*шкруміть остивно, аби було чорне, “такого риба не вздрит”*» [18, с. 250]. Остивно ж «*летучих остей*» робили зі «*смереки 3-4 метри високої, і лише коло гузяра полишені 2-3 колеса фой, решта обчімхана*» [Там само: с. 252].

Стародавність виникнення рибальських остів на теренах сучасної України підтверджують зафіксовані В.О. Шухевичем магічні дії гуцульських рибарів. Після першої вбитої остями риби рибар «*відкусує їй зубами фіст, жвлячить його, після чого спльовує на рибу, кажучи: “Як трави в поли, листу в лісі, піску в морі, тільки риби у мене”*». Виготовляючи вила для остів, слід потрапляти молотом лише по заготовці, а не по ковалду: «*при кованю остий не сьміє він [коваль] ані раз за дурно ударити клевецем по ковалі, лише все по зелізі, з якого робить ости, аби потому рибар не закидав за дурно остий на рибу*». Зрубати деревину для держака остів треба було одним ударом правої руки справа наліво: «*Рибар іде з остами у ліс, там рубає остівно правою рукою на ліво, але так, аби утяв його відразу...*» [Там само: с. 250-251].

Отже, зіставлення власне лінгвістичних характеристик рибальських етимонів з історико-археологічними даними про територіальне поширення та можливий час з'яви рибальських артефактів допомагає розв'язати комплекс проблем: хронологічно окреслити основні еволюційні етапи формування рибальського проміслю на теренах сучасної України, простежити активні тяглові процеси в мотивації досліджуваних назв, визначити лінгвогеографічну типологію рибальських культур в Україні.

Такий методологічний підхід допоміг установити, що етимологія назв ручного риболовства походить зі звуконаслідувальних вигуків, а етимологія назв настролювальних рибальських знарядь — із хронології історичних етапів винайдення людством відповідного матеріалу для виготовлювання накінечників, серед найперших з яких були кістки тварин.

Етнографічний матеріал засвідчив, що в семантичній структурі досліджених назв протиставляються факультативні семи «каламутна вода» (для риболовства руками) і «прозора вода» (для рибалення остями). Ця дихотомія відбиває принципову різницю постання стародавніх способів рибальства.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Биріх А.К.** Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / А. К. Биріх, В. М. Мокиєнко, Л. И. Степанова ; [под ред. В.М. Мокиєнко]. Спб. : Фолио-Пресс, 1998. 704 с.
2. **Бурдо Н. Б.** Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. Харків : Фолио, 2007. 415 с.
3. **Этимологический словарь славянских языков** : праславянский лексический фонд / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН. – М.: Наука, 1974. Вып. 36 : [под ред. А. Ф. Журавлева]. 2010. 260 с.
4. **Етимологічний словник української мови** : у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. К. : Наук. думка, 1982– 012. Т. 1–6.
5. **Иллич-Свитыч В. М.** Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский) : в 3 т. / Владислав Маркович Иллич-Свитыч ; [под ред. В. А. Дыбо]. М.: Наука, 1971-1984.
6. **Котова Н. С.** Культурно-історичні процеси у Північному Причорномор'ї у VI – V тис. до н. е. : автореф. дис. ... д-ра істор. наук : спец. 07.00.04 – археологія / Н. С. Котова. – Київ, 2010. 30 с.
7. **Крохмалюк Д. І.** Словник говірки села Шендерівка та інших населених пунктів Могилівського Придністров'я / Д. І. Крохмалюк. – К. : ВПЦ Літопис-XX, 2015. 248 с.
8. **Лисенко П. С.** Словник поліських говірок / П. С. Лисенко. К. : Наук. думка, 1974. 260 с.
9. **Нечитайло І. М.** Історія і типологія праслов'янських девербативів : [монографія]. К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. 356 с.
10. **Пиртей П. С.** Короткий словник лемківських говірок ; [упоряд. й підгот. до друку Є.Д. Турчин]. Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
11. **Півторак Г. П.** Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К. : Академія, 2001. 152 с.
12. **Російсько-русинський словник** : у 2 т. / [склав І. Керча]. – Ужгород : ПоліПрінт, 2012.
13. **Російсько-український словник сталих виразів** / [уклад. І. О. Вирган, М. М. Пилинська ; за ред. М. Ф. Наконечного]. Х. : Прапор, 2000. 864 с.
14. **Словник буковинських говірок** / За заг. ред. Н. В. Гуїванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
15. **Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник** / [уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко]. К. : Рад. школа, 1991. 400 с.
16. **Франко І. Я** Юра Шикманюк брив Черемош. Терен у носі: Перше книжкове видання. Львів-Київ, 1923 : З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка. 88 с.
17. **Чабаненко В. А.** Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. Запоріжжя, 1992.
18. **Шухевич В. О.** Гуцульщина: Перша і друга частини. – Репринтне відтворення тексту 1899 року (Книжка перевидана коштом Танасія Опарика). Снятин : Прут-Принт, 1997. 351 с.

Миняйло Роман Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

tel: +380505358442
E-mail: roman298@gmail.com
orcid.org/0000-0001-9392-594X

Minyailo Roman Viktorovich – Ph.D in Philology, Associate Professor, Doctoral Student, Department of the Ukrainian Language, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.